

CRITERII ALE APARTENENȚEI CONFESIONALE (UNIT -NEUNIT) ÎN COMITATUL BIHOR (1754-1758)

KRITERIEN DER KONFESSIONELLEN ZUGEHÖRIGKEIT (UNIERT - NICHT UNIERT) IN DER GRAFSCHAFT BIHOR (1754-1758)

ZUSAMMENFASSUNG

Die Lektüre der Berichten und der Überlegungen die Mitte des 18. Jahrhunderts von einflußreichen Personen des österreichischen Politik der Staatskirche gemacht wurden, betreffend die religiösen Ereignisse in der Grafschaft Bihar, ermöglicht dem Historiker das ganze Mechanismus der kaiserlichen Beschlüsse für diese Zeit zu verstehen. Staatskanzler, aulische Berater und Mitglieder des Aulischen Ausschusses für Untersuchungen formulieren unterschiedliche Meinungen bezüglich des Kirchenlebens der Gläubigen des Unierten und Nichtunierten griechischen Ritus in der Grafschaft Bihar, motiviert, an einen bestimmten Punkt, durch umständliche oder institutionelle Interessen. Die Notwendigkeit einer bewussten Annahme der Union durch jeder Gläubiger und die Notwendigkeit einer direkten Bekehrung der Personen wurde mehr und mehr unter den Behörden in Wien durchgesetzt. Das führte zur Aneignung unter den Aulischen Kreisen Wiens des Aussichtpunktes gemäß welchem die Union in der Grafschaft Bihar insbesondere von der Perspektive der Bekehrung jeder Person zur Union analysiert werden sollte. Trotz einer einstimmigen Meinung, die während der Debatten der öffentlichen Staatskreisen aus Wien verlangt wurde, die Idee das die religiöse Union und der öffentliche Frieden in der Grafschaft Bihar besser versichert sein können durch die Gewährung der Toleranz für die Einwohnerschaft des Nichtunierten griechischen Ritus war siegreich.

I. Argument

Evoluția vieții bisericești din comitatul Bihar (parte componentă a Partiumului¹), la mijlocul secolului al XVIII-lea, înregistrează numeroase componente identitare confesionale asemănătoare cu cele din Transilvania. Acest teritoriu aparținuse, încă de la mijlocul secolului al XVI-lea și până în anul 1732, ca „partes applicatae”, principatului Transilvaniei, fiind atașat ulterior regatului Ungariei.

Problematica extinderii unirii în acest comitat a constituit, ca și în cazul Transilvaniei, o temă esențială a politicii bisericești de stat austriece. Înțelegerea conceptului de unire bisericească, pe care l-au îmbrățișat sau l-au respins locuitorii satelor românești, criteriile ce garantau apartenența la una din cele două identități confesionale, înțelegerea conceptului de unire bisericească din acest comitat, în rândul oficialilor de stat austrieci, rezolvarea de către aceștia a chestiunii spinoase a jurisdicției bisericești pentru ortodocșii și uniții din comitat și toleranța vieții lor bisericești, reprezintă câteva din temele esențiale dezbătute pe larg la Curtea din Viena, și care au determinat în final emiterea rezoluțiilor imperiale pentru aplanarea conflictelor confesionale și sociale din acel teritoriu.

¹ „Partium”: G. pl. de la „Partes”. După desființarea regatului Ungariei (1526), Ioan Zápolya și fiul său Ioan Sigismund au lărgit cu aprobarea Porții, granițele Transilvaniei spre vest, în partea Ungariei ocupată de turci. Începând cu anul 1538 și pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea, comitatele, respectiv districtele Karansebeș-Severin, Arad, Zarand, Bihar, Kraszna, Solnocul de mijloc, Kövar, Sätmar, Maramureș, Ugocsa, Szabolcs, Bereg, Zemplen, Borsod și Abaujvar au aparținut Transilvaniei ca și „Partes applicatae” (părți atașate). Prin rescriptul din 31 decembrie 1732, împăratul Carol VI a cedat majoritatea acestor teritorii, regatului Ungariei. După anul 1732, au rămas alipite Principatului Transilvaniei, cu numele de „Partes reapplicatae”, doar o parte a comitatului Zarand (Hălmaგიul), comitatele Krasna, Solnocul de mijloc și districtul Kövar. Aceste teritorii au fost cedate regatului Ungariei în anul 1860. Vezi Rolf Kutschera, *Landtag und Gubernium in Siebenbürgen*, Köln-Wien, 1985, p. 29, și Emanuel Turczynski, *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*, Düsseldorf, 1976, p. 79.

Temele menționate prezintă multe similitudini cu situația confesională din Transilvania, comitatul Bihor înregistrând, e adevărat, și unele componente de natură socială care au modificat, la un moment dat, datele problematicii aflate în dezbateră cercurilor aulice vieneze.

II. Preliminarii

În anii '50 ai secolului al XVIII-lea, exercitarea a trei jurisdicții bisericești pe teritoriul comitatului Bihor, uneori cu pretenții exclusiviste, a determinat numeroase conflicte cu caracter confesional și social, în rândul credincioșilor ortodocși și uniți².

Episcopia romano-catolică era condusă de episcopul catolic Pavel Forgatsch (1748-1758), care era, în același timp, și comitele suprem al comitatului, fiind, astfel, cel mai mare latifundiar. Începând cu anul 1748, episcopul catolic a avut în subordinea sa, un episcop vicar unit, pe Meletie Kovacs (1748-1775), care trebuia să se îngrijească de locuitorii de rit grec uniți din Bihor. Locuitorii ortodocși solicitau, la rândul lor, jurisdicția episcopului ortodox sârb al Aradului, Sinesie Jivanovici (1751-1768), care, în urma numeroaselor solicitări înaintate Curții imperiale din Viena, a primit dreptul de a vizita acest teritoriu.

Comitatul Bihor, asemănător principatului Transilvaniei, a fost considerat, până la mijlocul secolului al XVIII-lea, de către Curtea din Viena și de către Cancelaria Aulică Ungară, ca o provincie bisericească greco-catolică a rutenilor și românilor uniți cu Biserica Romei. Din acest motiv, mult timp episcopilor ortodocși din Arad li s-au refuzat dreptul vizitelor pastorale în rândul credincioșilor ortodocși din acel comitat³.

Încercarea de împiedicare a vizitelor pastorale ale episcopului ortodox Sinesie Jivanovici din Arad în comitatul Bihor, în anii 50 ai secolului al XVIII-lea, de către episcopul catolic de rit latin din Oradea, Pavel Forgatsch, a constituit unul din factorii esențiali care au escaladat tensiunea evenimentelor. S-au adăugat și unele componente de natură socială, înregistrându-se încercări de convertire a ortodocșilor la unirea cu Biserica Romei, pentru a le impune, apoi, așa numita dijmă față de episcopul catolic de rit latin.

Pentru a pune capăt acestor tensiuni, care periclita „[...] ordinea și liniștea publică în comitat”, suverana Maria Tereza a dispus, în vara anului 1754, înființarea unei Comisii aulice de anchetă, care să verifice la fața locului, *numărul locuitorilor uniți și neuniți, împrejurările în care unii preoți uniți au fost îndepărtați din parohiile lor*, de asemenea, *plângerile și acuzațiile reciproce* înaintate de episcopii ortodocși și romano-catolic la Curte⁴.

Comisia aulică a funcționat, cu unele întreruperi, între anii 1754-1758, având următoarea componență: președinte: Francisc Klobusiczky, arhiepiscopul din Kalocsa (Ungaria); membri: generalii De Ville și Hadik; notar: Adam Fr. Kollar; reprezentanți ai eparhiilor: Moise Putnic (Mitropolia ortodoxă de Karlovitz) și Gh. Keseru (Episcopia romano-catolică din Oradea). În

² Din preocupările istoriografice, pe această temă, amintim: Ștefan Lupșa, *Istoria bisericească a românilor bihoreni*, vol. I (până la 1829), Oradea, 1935; Idem, *Istoria parohiei Ștei. Cu știri și documente despre istoria veche a românilor bihoreni, luptele lor religioase în sec. XVIII*, Beiuș, 1942; Gh. Lițiu, *O vizitație canonică în Bihor în sec. XVIII*, în vol. *Omagiu I.P.S. Sale Dr. Nicolae Bălan*, Sibiu, 1955, p. 374-381; Idem, *Eșecul uniației și reacția românilor ortodocși din Bihor în sec. XVIII*, în *Biserica Ortodoxă Română*, 9-10, 1975, p. 1114-1123; Gh. Alexici, *Pașini din trecut. Cum s-a propovăduit unirea în părțile bihorene*, Sibiu, 1903; Nicolae Fîru, *Biserica Ortodoxă din Bihor în luptă cu Unirea. 1700-1750. Schiță istorică*, Caransebeș, 1913; Silviu Anuichi, *Relații bisericești româno-sârbe în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1980; Gh. Ciuhandu, *Schițe din trecutul românilor orădeni în sec. al XVIII-lea*, Arad, 1934; Zenovie Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite, partea a II-a, 1752-1783, în Perspective*, 53-60, 1991-1993, p. 181-195; Iacob Radu, *Istoria diecezei române unite a Orăzii Mari*, Oradea, 1932; Gh. Gorun, *Precizări la biografia unui episcop arădan controversat: Meletie Kovacs*, în Idem, *Biserica românească și societate transilvană. Studii de istorie a Bisericii greco-catolice române*, Oradea, 2002; Idem, *Reformismul austriac și violențele sociale din Europa centrală 1750-1800*, Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 1998; Eudoxiu de Hurmuzachi, *Documente privitoare la istoria românilor*, VII, p. 15-17; XV, 2, p. 1707-1709; Andrei Șaguna, *Istoria Bisericii Ortodoxe*, II, Sibiu, 1860, p. 226-228; I. Ardelean, *Istoria diecezei greco-catolice a Orădiei mari*, II, Blaj, 1888; Emanuel Turczynski, *op. cit.*; Iudita Călușer, *Episcopia greco-catolică de Oradea*, Oradea, Logos 94, 2000; I. Godea, *Din istoria Bisericii Ortodoxe Române în Bihor*, în *Mitropolia Ardealului*, 4-6, 1978, p. 259-274.

³ Emanuel Turczynski, *op. cit.*, p. 80.

⁴ Instrucțiunea din 15 august 1754 se găsește în Österreichische Staatsarchiv Wien, Haus Hof und Staatsarchiv, fond *Illyrico-Serbica*, Kt. 3, Konv. 3, f. 380-383; E. Hurmuzachi, *op. cit.*, VII, p. 15-17.

anul 1755, din cauza unor disfuncționalități de procedură, Comisia s-a dezmembrat. În 17 ianuarie 1756, Deputația Aulică Ilirică a propus, iar Maria Tereza a decis începerea, din nou, a lucrărilor Comisiei⁵. Componenta acesteia a fost schimbată: în locul arhiepiscopului de Kalocsa a fost numit ca președinte al Comisiei, contele Emmerich de Bathany, iar în locul notarului Kollar, a fost numit Philippides de Gaya⁶. În anul 1757, a fost trimisă o altă comisie imperială la Oradea (președinte: Emmerich Battyany; membri: consilierul aulic Ignatie Kempff și Ioan F. Koska), cu misiunea de a pacifica tensiunile existente. Rezultatul vizitei acestei comisii a fost întocmirea unui regulament, aprobat de Maria Tereza la 29 noiembrie 1758, care a reglementat raporturile religioase din comitat⁷.

Rezultatele Comisiei imperiale de anchetă din comitatul Bihor au constituit subiectul a numeroase dezbateri în rândul cercurilor aulice vieneze. Fondul *Illyrico-Serbica* din cadrul departamentului arhivistic Haus- Hof- und Staatsarchiv al Arhivei austriece de stat din Viena, cuprinde *numeroase rapoarte și propuneri* ale unor personalități politice de rang înalt precum: baronul *Johann Christoph von Bartenstein*⁸, președintele Cancelariei Aulice Ilirice⁹ (1755-1767), *Franz Xaver Koller*¹⁰, consilierul aulic și viitor președinte al aceleiași Cancelarii (1767-1777), *Nadasy*, președintele Cancelariei Aulice Ungare, *Wenzel Anton Kaunitz von Rittberg*¹¹, cancelar de stat al Casei și Curții imperiale, generalul *Charles de Ville*, membru al comisiei imperiale de anchetă, arhiepiscopul de Kolocsa, *Francisc Klobusiczky*, și contele *Emmerich Battyany*, președinți ai aceleiași comisii. Aceste rapoarte, considerații și propuneri au fost discutate în cadrul sesiunilor de lucru ale *Cancelariei Aulice Ilirice*, *protocoalele* acesteia orientând, în mod decisiv, *rezoluțiile suveranei Maria Tereza* în legătură cu „națiunea ilirică”¹² din comitatul Bihor.

⁵ Sesiunea întâi a lucrărilor Comisiei de anchetă a durat între 9 decembrie 1754-15 martie 1755; sesiunea a doua: 18 mai-13 iulie 1756; vezi Gh. Lițiu, *Eșecul uniației și reacția românilor ortodocși din Bihor în sec. XVIII*, p. 1118-1120.

⁶ Viena, 5 apr. 1756, Bartenstein către Maria Tereza, fond *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1756), fasc. III, conv. 1, f. 46.

⁷ Gh. Gorun, *Reformismul austriac și violențele sociale din Europa centrală 1750-1800*, p. 146; Iacob Radu, *op. cit.*, p. 29-31.

⁸ Johann Christoph Freiherrn von Bartenstein s-a născut în 1689 în Strasbourg. Tatăl lui a fost profesor de filosofie. În 1715 a intrat în serviciul statului austriac. În 1727 a fost numit consilier imperial. În 1742 a fost numit secretar de stat, conducând afacerile interne ale monarhiei. În 1753 a devenit vicecancelar la cea mai înaltă instituție de administrație internă a imperiului: „Directorium in publicis et cameralibus”. Între anii 1755-1767 a îndeplinit funcția de președinte al Deputației aulice ilirice; vezi Alfred Ritter von Arneth, *Johann Christof Bartenstein und seine Zeit*, în *Archiv für österreichische Geschichte*, 46 Bd., Wien, 1871, p. 53-54.

⁹ În anul 1745 a fost înființată o comisie aulică, transformată în 1747 în Deputația aulică „în Banaticis, Transsylvanicis et Illyricis”, care trebuia să coordoneze și să supravegheze și viața bisericească a ortodocșilor din toate aceste provincii. După anul 1751 Deputația s-a restrins doar la chestiunile „națiunii ilirice”, funcționând pînă în anul 1777; vezi Friedrich Walter, *Die Geschichte der österreichischen Zentralverwaltung in der Zeit Maria Theresias (1740-1780)*, în: *Die österreichische Zentralverwaltung*, II Abteilung, Band 1, Halbband 1, Hgb. Heinrich Ketschmayer, Wien, 1938, p. 235-236.

¹⁰ Provenea dintr-o familie maghiară înnobilită de împăratul Ferdinand II, încă din anul 1633. A trăit în secolul al XVIII-lea, a fost președinte al Deputației Aulice Ilirice. Ca recunoaștere a celor 15 ani depuși în slujirea Casei austriece, a fost ridicat, la 26 noiembrie 1758, la rangul de baron. Vezi Constant von Würzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, Bd. 12, Wien, 1864, p. 349.

¹¹ Wenzel Anton Kaunitz von Rittberg: în anul 1753 a devenit ministru pentru externe, și apoi curând, cancelar de stat al Casei și Curții imperiale. A fost cel mai influent consilier al Mariei Tereza, Iosif II și Leopold II; vezi: Würzbach, *op. cit.*, p. 70-73; Richard und Marie Bamberger, Ernst Bruckmüller, Karl Gutkas (Hgb), *Österreich Lexikon*, Bd. 1, p. 606.

¹² Sensul exact al *națiunii ilirice* l-a oferit ministrul austriac Bartenstein, care a deținut la mijlocul secolului al XVIII-lea, funcții importante în aparatul politic de stat austriac, fiind mult timp și conducătorul Deputației aulice pentru chestiunile ilirice. *Națiunea ilirică* desemna, potrivit considerațiilor lui Bartenstein, trei popoare: sârbii (Raizen), românii (Wallachen) și rutenii (Ruthener), care s-au bucurat în 1691 de acordarea „privilegiilor ilirice” din partea împăratului Leopold I, și care, chiar dacă erau în unele aspecte foarte diferiți unii de ceilalți, erau totuși cu toții *greci* (de rit răsăritean) și în majoritate *neuniți* (Bartenstein, *Kurzer Bericht von der Beschaffenheit der zerstreuten zahlreichen illyrischen Nation in kaiserlichen königlichen Erblanden*, Frankfurt, Leipzig, 1802, p. 3). Termenul de *națiune ilirică* n-a avut așadar un sens etnic, ci definea trei popoare diferite aflate în monarhia habsburgică, dar care erau toate, în majoritate ortodoxe (Griechen). S-a conturat astfel, conceptul unei naționalități poli-etnice dar monoconfesionale, aflate sub conducerea episcopilor sârbi și a mitropolitului sârb din Karlovitz. (Emanuel Turczynski, *op. cit.*, p. 191). Alături de sârbi, români și ruteni, menționați și de Bartenstein, istoricul Turczynski încadrează în *națiunea ilirică* și pe greci și macedo-vlahi,

III. Conscripția locuitorilor comitatului Bihor: uniți și neuniți

III.1. Rezultatele lucrărilor Comisiei

Una din obligațiile Comisiei special constituite era aceea de a înregistra, la fața locului, numărul locuitorilor uniți și neuniți, educația lor religioasă și raportarea lor la unire. Clerul și locuitorii comitatului trebuiau să se înfățișeze înaintea comisiei aulice de anchetă și să răspundă la o serie de întrebări, pe baza cărora aceștia să poată fi declarați uniți sau neuniți: în ce religie cred? cum cred în Sfânta Treime? de la cine purcede Duhul Sfânt? pe cine socotesc de cap văzut al Bisericii? afară de rai și iad mai există și alt loc? cuminecătura se face cu pâine dospită sau nedospită? de ce episcop vor să atârne? Fiecare preot trebuia să răspundă și la câteva întrebări suplimentare: cine l-a hirotonit? de la cine a primit parohia? cine a zidit biserica satului? ce ajutor a primit preotul unei comunități de la episcopul latin?¹³

Rezultatele lucrărilor de anchetă au fost următoarele: dintr-un număr total de 8.667 familii cu 13.428 copii, s-au declarat unite doar 255 familii cu 431 copii¹⁴ (aceste familii alcătuind trei sate: Leta Mare, Poceiul și Sântandreiul)¹⁵.

Opțiunea personală, a fiecăruia în parte, devenea decisivă.

Din punctul de vedere al *cunoștințelor teologice* (erau vizate, în special, cele patru puncte florentine), răspunsurile țăranilor români și chiar ale preoților din acest comitat s-au dovedit a fi evazive, puțin relevante, conjuncturale¹⁶ și confuze¹⁷, trădând lipsa educației religioase¹⁸, oricât de rudimentară ar fi fost ea, și care să fi determinat, la un moment dat, opțiunea lor pentru unirea cu Biserica Romei sau respingerea acesteia.

Nici cei foarte puțini nu cunoșteau nimic despre „[...] unitatea Dumnezeirii, nici despre diferența dintre Persoanele Sfintei Treimi, nici despre articolele de credință, a căror cunoaștere era necesară în mod obligatoriu pentru mântuire”¹⁹.

Majoritatea celor care s-au declarat uniți, nu aveau, nici ei, nici o cunoștință despre cele patru puncte care diferențiază pe uniți de neuniți, mulți dintre ei trăind în cea mai mare ignoranță față de întreaga credință dogmatică²⁰.

care toți împreună „[...] au constituit o comunitate monoconfesională polietnică și au participat până la începutul secolului al XIX-lea la privilegiile națiunii ilirice, la care s-au considerat aparținători, în sensul în care aparțineau în majoritate Bisericii greco-orientale” (*ibidem*, p.100).

¹³ Ștefan Lupșa, *Istoria bisericească [...]*, p. 37-38.

¹⁴ 10 noiembrie 1756, *Protocolul Deputației Aulice Ilirice, Illyrico-Serbica*, Kt. 4, Fasc. III, Conv. 1, f. 178.

¹⁵ Ștefan Lupșa, *op. cit.*, p. 39.

¹⁶ La întrebarea: *de care episcop vrea să atârne*, de cel din Arad sau de cel din Oradea, preotul din Brădet a răspuns: „Să văd; la tot cazul cu acela cu care va ține și satul, că altfel mă alungă”. Răspunsul e semnificativ pentru starea de spirit în rândul preoților; vezi Gheorghe Lițiu, *op. cit.*, p. 1120.

¹⁷ La 9 decembrie 1754, sătenii din Pocei prezentară Comisiei un act prin care arătau că: „Noi uniți n-am fost, nu suntem și cu voia noastră nici nu vom fi, înțelegeți Măriile Voastre!” Au fost amânați pentru 2 ianuarie 1755, când „au răspuns cu o gură că Duhul Sfânt purcede și de la Fiul, că papa e capul Bisericii, că-l vreau pe episcopul de la Arad (neunit) care e *de legea lor*. Apoi mulțumind frumos comisiei pentru vorbele-i blânde, s-au dus acasă liniștiți și împăcați, că acum nu-i mai clintește nimeni din *legea părinților lor*”; vezi D. Ioanovicu, în *Legea Românească*, 12 XI 1922. Întâlnim, în acest caz, o aprobare stranie a celor patru puncte florentine, în contextul atașamentului față de legea părinților lor și față de episcopul neunit al Aradului.

¹⁸ Ștefan Lupșa, *op. cit.*, p. 37-38. La întrebarea în legătură cu *egalitatea Persoanelor Sfintei Treimi*, unii credincioși o neagă, pe motivul că Tatăl e mai mare. Întrebați despre *purcederea Duhului Sfânt*, numeroși săteni roagă Comisia să pună aceste întrebări preoților lor. Nici preoții nu aveau cunoștințe foarte solide: un preot răspunde că a știut cândva dar a uitat, alt preot (din Chișcou) spune că și-a pierdut cartea în care avea scrise aceste lucruri, altul răspunde că „nu-i filosof să știe astfel de lucruri”. La întrebarea privitoare la *capul Bisericii*, răspunsurile au fost de asemenea diferite: pentru unii era episcopul lor din Arad, pentru alții: împăratul, pentru alții: cei patru patriarhi de la Răsărit sau patriarhul din Ierusalim. Un preot bătrân numește de cap al Bisericii pe împărăteasa Rusiei, fiind dojenit aspru pentru aceasta. În legătură cu existența *unui al treilea loc în afară de rai și iad*, numeroși săteni acceptă un *al treilea loc între rai și iad*: vămile văzduhului. Cei mai mulți locuitori răspundeau de asemenea evaziv, cu privire la azimă, neștiind dacă cuminecătura cu azimă folosită de catolici e validă sau nu.

¹⁹ Iulie 1755, Nota arhiepiscopului de Kalocza, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1756), fasc. III, conv. 1, f. 63v.

²⁰ 5 iunie 1755, Koller către Maria Tereza, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4, conv. C, f. 225v.

III.2. Criterii de diferențiere între locuitorii uniți și neuniți: jurisdicția bisericească

După cum arată răspunsurile clerului și sătenilor anchetați, apartenența lor la Biserica unită sau neunită era determinată de criterii de jurisdicție bisericească și nu de criterii doctrinare teologice.

La mijlocul secolului al XVIII-lea, *identitatea confesională* (unit-neunit), în comitatul Bihor, a fost determinată, în primul rând, de *supunerea față de episcopul unit sau neunit*, recunoașterea jurisdicției bisericești a unuia dintre aceștia indicând și apartenența confesională.

Interesul autorităților catolice maghiare din comitatul Bihor era ca să obțină din partea locuitorilor români ai acestui ținut, „atestate” prin care aceștia îl „cunoșteau” [recunoșteau –n.n.] pe episcopul unit Meletie Kovacs și „nu-l cunoșteau” [recunoșteau – n.n.] pe episcopul neunit Sinesie Jivanovici²¹. Aceste atestate însemnau implicit și declararea identității lor confesionale.

În contextul vizitațiunii episcopului Sinesie Jivanovici în comitatul Bihor (1753), care a determinat trecerea declarată a majorității satelor sub jurisdicția sa, a fost întocmită o anchetă, de către doi judecători ai comitatului Bihor, care au interogat un număr de 22 de preoți uniți în legătură cu evenimentele înregistrate. Răspunsurile preoților uniți exprimă aceeași intenție, înregistrată, de data aceasta, în rândul credincioșilor neuniți, de „a fi puși sub ascultarea episcopului neunit”²². Refuzul unora dintre preoții comunităților, de a se pune sub ascultarea episcopului sârb neunit Sinesie Jivanovici, determina amenințarea cu alungarea din comunitate, din partea credincioșilor, care de-abia atunci aflau că preoții lor au trecut la unire.

Credincioșii neuniți aveau convingerea că *loialitatea față de episcopul neunit* atrăgea după sine și apartenența la *legea părinților lor*, la *legea grecească pravoslavnică*, care însemna *mărturisirea credinței „pravoslavnice” pe care o mărturisea episcopul și apartenența la Biserica răsăriteană de care ținea episcopul*.

În circularele trimise de episcopul Sinesie Jivanovici al Aradului locuitorilor neuniți din comitatul Bihor, aceștia erau îndemnați la mărturisirea *credinței pravoslaviei* (24 decembrie 1754)²³. În rândul neuniților se înregistra conștiința că aparțin *legii grecești pravoslavnice*. Într-o plângere a locuitorilor din trei districte (Lunca, Barcău și Bistra), adusă comisiei aulice de anchetă la 9 noiembrie 1754, ei se declarau a fi *neuniți în lege*²⁴. Menționează asupra la care erau supuși pentru *legea lor „pravoslavnică”*, și cererea făcută la instanțele din Viena pentru înființarea unei *episcopii de „lege grecească”*. La 15 decembrie 1754, arhimandritul Moise Putnik, reprezentantul Mitropoliei Karlovitzului, informa faptul că procedura stabilită de comisie era în primul rând „chemarea și interogarea preoților valahi asupra celor patru puncte florentine, asupra veniturilor primite de la Forgatsch și asupra *legii* pentru care se declară”²⁵.

În pofida acestei convingeri de nezdruccinat a apartenenței la *legea grecească pravoslavnică*, lucrările comisiei de anchetă scoteau în evidență carențe foarte mari în educația religioasă a sătenilor și a preoților.

Cu totul alta era percepția *legii grecești* în rândul autorităților de stat austriece.

Instrucțiunea imperială trimisă la 15 august 1754 președintelui comisiei aulice de anchetă, contele Klobusiczky, făcea referire la clerul și la „poporul de rit grec unit și neunit”²⁶.

²¹ Gheorghe Alexici, *Pagini din trecut. Cum s-a propovăduit unirea în părțile biborene*, Sibiu, 1903, p. 16.

²² Nicolae Firu publică în *Biserica Ortodoxă din Bihor în luptă cu Unirea. 1700-1750. Schiță istorică*, Caransebeș, 1913, p. 65-67, mărturiile unora din martorii menționați mai sus: Vasile Popa, preot unit în Ghelani și protopop al Beișului. Acesta afirmă că din acest ținut s-au dus la episcopul Sinesie Jivanovici, 38 de sate și s-au pus sub ascultarea lui, amenințând preoțimea că dacă nu vor ținea cu dânsii, îi vor alunga afară din sate. Nicolae Popa, preot unit în Drăgănești, spune că, auzind satele de venirea episcopului Sinesie Jivanovici în Velența Oradiei, s-au adunat noaptea în taină și s-au îmbărbătat unele pe altele ca să meargă la Velența și să se pună sub ascultarea episcopului respectiv. Preoții care n-au voit să se supună episcopului Sinesie, au fost amenințați cu scoaterea lor din sate. Spune că și el, numai de frica satului, s-a pus sub ascultarea episcopului neunit. Autorul prezintă mărturiile a opt preoți uniți.

²³ Gh. Alexici, *op. cit.*, p. 29.

²⁴ *Ibidem*, p. 14-15.

²⁵ Silviu Anuichi, *op. cit.*, p. 96.

²⁶ E. Hurmuzachi, *op. cit.*, p. 16: „den Clerum samt erwehnten Volck Graeci ritus unitum et non unitum”.

Comisia aulică de anchetă, care a ținut prima ședință la 28 octombrie 1754, a adresat satelor românești, la 1 noiembrie 1754, o circulară, asigurându-le că „Prea înălțata chesaro-crăiasa cu dragoste de obște și inimoasă milă cuprinde pe toți carele sunt locuitori într-această cinstită varmeghie în «legea grecească și uniți și neuniți»²⁷. Legea grecească primea, în acest al doilea caz, o altă conotație: în mod exclusiv, *ritul liturgic răsăritean*, pe care-l practicau, în slujbele lor, atât uniții cât și neuniții.

III.3. Criterii de diferențiere între preoții uniți și neuniți: jurisdicția bisericească

Pentru aproximativ aceeași perioadă (anii '50 ai sec. al XVIII-lea), constatăm în satele bihorene o situație oarecum contradictorie: pe de o parte, întâlnim cazuri unde unii preoți uniți slujeau la același altar cu preoți neuniți în comunități ale credincioșilor neuniți, pe de altă parte, înregistrăm o acutizare atât de gravă a relațiilor dintre preoții uniți și credincioșii neuniți, care a dus chiar la excluderea din comunitate a preoților uniți.

În ce consta, în realitate, „diferențierea” unui preot unit de unul neunit, nu existau, în această perioadă, indicii foarte clare. Mulți dintre ei nu se deosebeau nici în discuțiile despre credința lor nici în îndeplinirea vieții liturgice.

În Protocolul Deputăției Aulice Ilirice, din 10 noiembrie 1756, este menționat un singur exemplu, preluat din actele Comisiei de anchetă: în localitatea Groși, parohia era administrată de doi frați. Cel tânăr era protopop de rit grec unit (arhidiacon districtual unit), iar cel în vârstă era tot preot de rit grec, dar neunit. Care dintre cei doi frați ajungea duminica primul în biserică, acela săvârșea, în acea zi, slujba liturgică și administra sfintele taine la popor, fără nici o deosebire. Amândoi învățau *comunitatea, care era „schismatică”, din cărți schismatice* tipărite în Țara Românească. Preotul „schismatic”, la rândul lui, nu a vrut să primească și să mărturisească unirea, în pofida unor repetate arestări din dispoziția episcopului maghiar catolic din Oradea²⁸. Și totuși, îl accepta pe fratele lui unit la slujirea liturgică, într-o parohie unde comunitatea era „schismatică”. La rândul lui, același preot unit învăța comunitatea din *cărți schismatice*. Rămâne deschisă întrebarea dacă comunitatea credincioșilor neuniți știa despre apartenența confesională a preotului unit.

Loialitatea față de episcop ar fi trebuit să fie un criteriu prin care preotul unit putea fi deosebit de fratele său, preot neunit. Din protocolul Deputăției Ilirice nu cunoaștem dacă, în mod real, fiecare din cei doi preoți pomenea la Sfânta Liturghie pe episcopul său. La aceasta se adaugă complicata situație determinată de cerința episcopului latin Forgatsch, adresată tuturor uniților, ca să-l recunoască ca episcop al lor și să se roage pentru el în timpul slujbelor liturgice²⁹, încercare vădită de subordonare jurisdicțională directă a credincioșilor, clerului și episcopului unit.

În timpul confruntărilor înregistrate între preoții uniți și locuitorii neuniți, la mijlocul secolului al XVIII-lea, în comitatul Bihor, au apărut, însă, și primele semne ale conturării unui *exclusivism teologic reciproc*, care va fi intensificat tot mai mult în deceniile următoare. Locuitorii uniți erau apostrofați cu cuvinte foarte aspre: „[...] mergeți în iad, unde au mers și strămoșii voștri uniți; popii voștri sunt draci, iar voi câini de legea grecească”³⁰. Izvoarele istorice menționează, la un moment dat, „zvонul” care circula în rândul locuitorilor neuniți, cum că „[...] uniții erau excomunicați și că botezul lor era invalid”³¹. În legătură cu nerecunoașterea botezului uniților de către neuniți, Deputăția Aulică Ilirică propunea lăsarea la o parte a acestei teme, fiind vorba aici de un punct de vedere care a apărut în rândul neuniților după schisma provocată de Fotie, dar despre care nu se știa foarte mult în regatul Ungariei³².

²⁷ Gh. Alexici, *op. cit.*, p. 35.

²⁸ 10 noiembrie 1756, Protocolul Deputăției Aulice Ilirice, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1756), fasc. III, conv. 1, f. 178v.

²⁹ 3 aprilie 1756, în *ibidem*, f. 6v.

³⁰ Iacob Radu, *op. cit.*, p. 29.

³¹ 3 aprilie 1756, Protocolul Deputăției Aulice Ilirice, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1756), fasc. III, conv. 1, f. 6v: „Das durch die non unitos ausgesreute Gerächt, als ob die unirten excommuniciret, und derselben Tauf ungältig seye”.

³² *Ibidem*, f. 11.

IV. Insuccesul lucrării de convertire la unirea cu Biserica Catholică: rapoarte, analize și propuneri aulice diferențiate

IV.1. Conceptul de unire bisericească în dezbaterile cercurilor aulice vieneze

Pe fondul ignoranței religioase identificate în rândul locuitorilor de rit grec din comitatul Bihor, președintele comisiei aulice de anchetă, *arhiepiscopul de Kalocza, Francisc Klobusiczky*, a propus amânarea lucrărilor Comisiei cu doi trei ani, invocând aceeași responsabilitate de conștiință față de pierderea mântuirii atâtor mii de suflete declarate schismatice.

Din Protocolul actelor Comisiei a reieșit faptul că foarte puțini au fost și încă și mai puțini aveau să fie cei care au mărturisit unirea cu Biserica Romei. Pe de altă parte, potrivit lui *Klobusiczky*, cei care n-au mărturisit Unirea nu trebuiau considerați automat ca fiind schismatici. Aceștia au mărturisit că Duhul Sfânt purcede doar din Tatăl, și că, din acest motiv, Tatăl era mai mare decât Fiul iar Fiul mai mare decât Duhul Sfânt, declarându-și astfel apartenența la erezia ariană³³.

Se puna, în aceste condiții, întrebarea dacă acest popor cu o așa mare ignoranță religioasă, putea fi considerat îndată ca schismatic. Pierderea inevitabilă a sufletelor atâtor mii de oameni constituia și pentru arhiepiscopul catolic de Kalocza o problemă serioasă de conștiință³⁴. În cazul în care și ceilalți locuitori chemați la comisie urmau să facă aceeași mărturisire de credință, pe această cale, Comisia ar fi avut, potrivit lui *Klobusiczky*, partea ei de vină, ajungându-se prin lucrările aceleia, la constatarea pierderii atâtor mii de suflete. Singura modalitate de a preîntâmpina acest lucru era amânarea lucrărilor comisiei pentru doi sau trei ani, asigurându-se astfel mântuirea atâtor suflete, lucru de care trebuia să se îngrijească orice creștin. Despre această amânare nu trebuia să se spună nimic mitropolitului de la Karlovitz, nici episcopului din Arad³⁵.

Propunea ca pentru sprijinirea „lucrării sfinte a unirii”, să fie chemați doi sau trei călugări basilitani din Blaj, să activeze ca misionari în această episcopie, pentru a instrui poporul și chiar clerul de acolo. Călugării basilitani erau oameni învățați, cu zel evlavios și cunoscători ai limbii și tradițiilor acestui popor. Arhiepiscopul de Kalocza propunea întemeierea de școli în numeroase localități ale episcopiei Oradiei Mari pentru tinerii care proveneau din familii de tradiție grecească³⁶.

Pe fondul ignoranței totale a locuitorilor de rit grec uniți și neuniți din comitatul Bihor, *consilierul aulic Koller* propunea înduplecarea acestora la mărturisirea adevăratei credințe, chiar posibilitatea convertirii lor la ritul latin, invocând responsabilitatea în fața lui Dumnezeu față de mântuirea atâtor mii de suflete.

Considera că în cazul acelor popoare care mărturiseau o anumită religie (indiferent dacă era dominantă sau o sectă) trebuia să fie aplicat principiul potrivit căruia ele să fie sprijinite în religia lor, în același timp, evitându-se orice constrângere de conștiință³⁷. Cu totul alta era însă situația unui popor, care trăia fără nici o religie, așa cum era cazul majorității locuitorilor valahi din comitatul Bihor, situație oglindită de actele protocolului Comisiei de anchetă. Lăsarea acestui popor, care se afla în cea mai „crasă ignoranță religioasă”, după voia lui, în schismă, fără a cunoaște măcar ceea ce e de fapt schisma, constituia pentru Koller un act foarte îndoielnic. El invoca responsabilitatea care trebuia să existe față de mântuirea sufletelor aceluia popor. Considera că înduplecarea unui om care trăiește într-o totală ignoranță religioasă, la adevărata învățătură de credință nu trebuie catalogată ca o constrângere religioasă³⁸.

Posibilitatea trecerii la ritul latin a locuitorilor neuniți era argumentată de consilierul aulic Koller în felul următor: în pofida întregului efort depus, Unirea nu a fost întărită și răspândită cu vigoare. Valahii de rit grec neuniți din Episcopia Oradiei Mari nu voiau să se supună episcopului

³³ Iulie 1755, Nota arhiepiscopului de Kalocza, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1756), fasc. III, conv. 1, f. 63v.

³⁴ *Ibidem*, f. 64.

³⁵ *Ibidem*, f. 64v.

³⁶ *Ibidem*, f. 65-66.

³⁷ 1755, Koller către Maria Tereza, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1755, 1756, 1761), f. 458v.

³⁸ *Ibidem*.

de rit grec unit, deoarece el însuși era supus unui alt episcop. În rândul clerului de rit grec unit nu existau persoane apte care să asigure promovarea unirii. În pofida aversiunii locuitorilor de rit grec neuniți față de ritul latin, argumentele mai sus citate puteau determina în timp, o nouă alternativă a convertirii lor la Biserica latină³⁹.

Propunea ca episcopul latin din Oradea să înființeze unele școli și seminarii cu spirituali apți, care să cunoască limba neuniților, în care să fie învățați despre adevărurile de credință ale Bisericii latine⁴⁰.

Poporul valah, în instabilitatea lui, ar putea alege, în opinia sa, la un moment dat, chiar și învățătura de credință catolică. Aducea în discuție cazul constat de comisia de anchetă din iarna anului 1755, în generalul Warasdin. Grănicerii neuniți de rit grec și-au exprimat acordul unanim ca foarte cunoscuta mănăstire Marcha să fie lăsată romano-catolicilor. S-au arătat dispuși să-și dea și copiii la școlile înființate în acea mănăstire de părinții piariști și să-i recunoască pe călugării aceluși ordin⁴¹.

La începutul lunii aprilie 1756, *Koller* a propus ca alături de întrebările puse de Comisia de anchetă locuitorilor din comitatul Bihor să fie adăugată și întrebarea: de când preoții și poporul mărturiseau religia, pe care au declarat-o în fața Comisiei, și dacă părinții lor au crezut în unire. *Deputația Aulică Ilirică* a considerat de comun acord că introducerea acelei întrebări, pe de o parte, ar lungi și mai mult ancheta, iar pe de altă parte, în cazul aceluși popor total needucat și necunoscător al religiei, această nouă întrebare nu ar avea nici un efect⁴².

Considerațiile președintelui Cancelariei Aulice Ungare, Nadasy, față de locuitorii de rit grec din comitatul Bihor sunt foarte critice.

Propunerea consilierului aulic *Koller*, ca alături de întrebările puse de Comisia de anchetă locuitorilor din comitatul Bihor să fie adăugată și întrebarea „De când preoții și poporul mărturiseau religia, pe care au declarat-o în fața Comisiei, și dacă părinții lor au crezut în unire” i se părea lui *Nadasy* fără efect, deoarece „[...] acest popor, după o oră de la emiterea unui răspuns, nu va mai ști ce a afirmat anterior”⁴³.

Una din cauzele care au împiedicat răspândirea Unirii pe teritoriul Episcopiei Oradiei Mari, a fost și lipsa de cărți bisericești, lipsa de școli, în Episcopie existând doar o școală. Deputația Aulică Ilirică gândise deja dotarea poporului cu cărți bune și folositoare. Propunea și sfătuirea cu episcopul de rit grec unit din Muncaci în legătură cu cărțile creștine pentru educarea religioasă a poporului, mai ales în ce privește catehismul.

Privitor la propunerea de tipărire și răspândire a cărților de educație religioasă, *Nadasy* considera că ar fi de dorit să existe și persoane care să și citească și să și înțeleagă aceste cărți, și să transmită și altora spre învățatură, conținutul lor. „Din nefericire, acești locuitori de rit grec n-au demonstrat până acum acest lucru”⁴⁴.

În legătură cu instruirea religioasă a poporului prin trimiterea de clerici apți pentru această lucrare, *Nadasy* arăta că „[...] poporul e simplu și prost. Nu e ușor ca acești oameni să-și dea copiii de la munca rurală la școli pentru educație. Chiar dacă s-ar impune prin forță acest lucru, s-ar putea ajunge la o revoltă a schismaticilor”⁴⁵.

Arăta faptul că Cancelaria Aulică Ungară a avut mereu în atenție sprijinirea sau extinderea unirii în comitatul Bihor. Agravarea întregii chestiuni religioase din acest teritoriu a apărut datorită persecutării și alungării uniților de către clerul schismatic, datorită lipsei de clerici de rit grec uniți învățați și destoinici, care să cunoască limba credincioșilor lor. Schismaticii și, în mod special,

³⁹ *Ibidem*, f. 226.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ 1755, *Koller* către Maria Tereza, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1755, 1756, 1761), f. 478-479.

⁴² 3 aprilie 1756, Protocolul Deputației Aulice Ilirice, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1756), fasc. III, conv. 1, f. 4v.

⁴³ Iunie 1756, *Nadasy* către Maria Tereza, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1756), fasc. III, conv. 1, f. 148v.

⁴⁴ *Ibidem*, f. 160.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 160v.

clerul schismatic, pătruns de invidia banului și de aroganța turcească, să fie avertizați sub amenințarea unor pedepse foarte aspre în ce privește violențele împotriva uniților⁴⁶.

Trimiterea, pentru instrucția religioasă a acestui popor, a celor mai buni clerici învățați de rit latin, ar determina, din aversiune față de ritul latin, în mod cert, o respingere evidentă a unirii, „cum se întâmplă din păcate acum”⁴⁷.

Aversiunea locuitorilor de rit grec neuniți față de Unire era menționată în toate rapoartele membrilor Comisiei de anchetă și ale miniștrilor austrieci. Aceasta a fost determinată și de implicarea subtilă a nobililor calvini. Actele Comisiei indicau mărturiile unor clerici uniți, care vorbeau despre piedicile puse unirii, în acel comitat, de către calvini⁴⁸. Deputația Aulică Ilirică propunea verificarea punctuală a acestor piedici puse de calvini în calea Unirii⁴⁹. În legătură cu această chestiune, Nadasy arăta că, de câte ori au existat plângeri în acest sens, au fost luate măsurile de rigoare. Propunea interdicția oricăror manifestări ale calvinilor eretici, pe care nu le puteau justifica legislativ. Excesele care le erau atribuite, trebuiau dovedite⁵⁰.

Președintele Deputăției Aulice Ilirice, Bartenstein, propunea în cadrul discuțiilor un alt punct de vedere. A văzut în ignoranța poporului român simplu, un motiv pentru considerația că în cazul majorității neuniților din comitatul Bihor n-a putut fi vorba niciodată, de o adevărată primire și mărturisire a Unirii. Se pronunța pentru o primire și mărturisire conștientă și individuală a locuitorilor de rit grec la unire, bazată pe instruire religioasă solidă anterioară.

Aducea în discuție pretinsa primire generală a Unirii din comitatul Bihor, din anul 1737, arătând că actele protocolului Comisiei de anchetă privitoare la procedura folosită în acest sens, conduceau la „mânie considerabilă și nicidecum la satisfacție”⁵¹. Menționa faptul că în acel an au fost convocați unii cneji, neîmpuțerniciți de comunitățile lor, care în numele și fără știrea acestora, au depus pretinsa mărturisire de credință la Unire. Se punea întrebarea, dacă această mărturisire de credință la Unire era conformă cu îndrumările Conciliului tridentin⁵².

Pretinsa unire mărturisită și primită de locuitorii aceluși comitat, în anul 1737, fără cea mai elementară educație religioasă prealabilă, a avut loc, potrivit considerațiilor lui Bartenstein, în împrejurări ciudate, în cei aproape 20 de ani, clerul catolic de acolo, arătând atât de puțin interes în această chestiune, încât, în marea lor majoritate, schismaticii au devenit arieni și necreștini. În acest sens, actul prin care se dovedea trecerea acestora la Unire nu putea fi considerat o mărturisire de credință validă⁵³.

De la depunerea straniei mărturisiri de unire din anul 1737, spiritele acelor locuitori au fost și mai neliniștite, exploatarea nu au conținut ci s-au înmulțit, neuniții fiind convertiți fără o instruire religioasă prealabilă reală⁵⁴.

Accentua necesitatea instruirii religioase a poporului, fără de care nu avea sens întrebarea, dacă există un Dumnezeu sau mai mulți Dumnezei, adresată unor oameni care nu aveau o educație religioasă⁵⁵. Nu erau suficiente prestarea dijmei, supunerea prin constrângere față de episcopul și consistoriul latin și doar o mărturisire verbală a unirii, fără a cunoaște nici măcar ce înseamnă unirea cu Biserica Romei⁵⁶.

Nu era de acord cu afirmația consilierului aulic Koller, potrivit căruia un popor fără religie trebuia înduplecat la Unire împotriva voinței lui⁵⁷. Propunea spre dezbateri întrebarea dacă un

⁴⁶ *Ibidem*, f. 160v.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 172v.

⁴⁸ 3 aprilie 1756, Protocolul Deputăției Aulice Ilirice, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1756), fasc. III, conv. 1, f. 6v.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 12.

⁵⁰ Iunie 1756, Nadasy către Maria Tereza, f. 161v.

⁵¹ 31 iulie 1755, Bartenstein către Maria Tereza, f. 70.

⁵² 21 septembrie 1755, Kt. 4 (1755, 1756, 1761), f. 420.

⁵³ 5 aprilie 1756, Kt. 4 (1756), f. 41v.

⁵⁴ 31 iulie 1755, f. 74.

⁵⁵ *Ibidem*, f. 77v.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 78.

⁵⁷ 21 septembrie 1755, Kt. 4 (1755, 1756, 1761), f. 419.

popor, care, în chestiunile religioase, a rămas fără sprijin, mai mult de 20 de ani, pe fondul căderii lui în cea mai mare ignoranță, putea fi înduplecat, în pofida voinței lui, la primirea unei alte învățături de credință, decât mărturisirea de credință a lui liberă, care i-a fost asigurată mai înainte?⁵⁸

Era de acord cu Koller că poporul valah din acel comitat s-a adâncit și persista în cea mai gravă ignoranță religioasă⁵⁹. Arăta însă că această situație era specifică și altor popoare. Învinovăța, totuși, clerul latin care n-a făcut nimic în acest sens pentru acei locuitori pe motivul necunoașterii limbii, aceștia ajungând arieni sau necreștini needucați⁶⁰. În mod natural, situația confesională tristă a locuitorilor de rit grec identificată în acea episcopie, în anii 1754 și 1755, trebuia imputată, nu episcopului neunit din Arad, căruia i s-a interzis sistematic vizitarea pastorală a acelor locuitori, ci, dimpotrivă, clerului latin, care putea și trebuia să-i instruiască pe acești locuitori⁶¹.

Bartenstein se pronunța pentru promovarea Unirii, cerând însă excluderea oricărei metode violente de constrângere⁶².

Generalul de Ville⁶³ critica și el, la rândul lui, modalitatea mărturisirii pretinsei uniri generale, din anul 1737. În optica lui, lucrările comisiei din acel an „[...] nu meritau nici o atenție, întrucât au avut peste tot mai mult aerul unui lucru făcut în cabinet decât acela al unei comisii”. Aducea și argumente în favoarea punctului său de vedere: mărturisirea de credință a fost făcută de deputați; episcopul Aradului a protestat solemn împotriva modalității în care a lucrat; protocolul însuși dă mărturie că s-a făcut apostolat cu bâta sau alte procedee; se spune: „eu mă supun unui episcop sau altuia, nu înseamnă că eu îmbrățișez religia profesată de el”; protocolul actelor n-a fost parafat iar episcopul Aradului s-a retras, văzând maniera parțială în care s-au tratat lucrurile.

În pofida faptului că jurisdicția bisericească era esențială și suficientă pentru comunitățile satelor bihorene în declararea identității lor confesionale, atât Bartenstein cât și de Ville aveau mari rezerve în acest sens, accentuând ideea unei educații religioase individuale solide.

IV.2. Comportamentul negativ al episcopului catolic Pavel Forgatsch

Comisia de anchetă a ajuns la concluzia că toate acuzele aduse de episcopul catolic al Oradiei împotriva episcopului neunit al Aradului erau total nefondate. Reprezentantul clerului latin s-a văzut obligat să recunoască public, în fața comisiei, și să spună că tot ceea ce s-a scris cercurilor imperiale de stat din Viena, a fost întemeiat doar pe auzire, vorbire și doar uneori pe prezumție. În pofida tuturor eforturilor depuse pentru a găsi ceva împotriva episcopului neunit al Aradului, s-a dovedit, din contră, moderația conduitei sale⁶⁴.

Nu se putea spune același lucru despre plângerile episcopului de rit grec neunit din Arad împotriva episcopului, a clerului de rit latin și a comitatului Bihor. Aceste plângeri au fost dovedite și se bazau pe prezumții foarte puternice⁶⁵. Episcopul Forgatsch, consistoriul și comitatul Bihor au făcut front comun împotriva episcopului Aradului. Președintele Comisiei, Emmerich Batthyany, a afirmat că un nobil oarecare pe nume Mihail Barany l-a informat de faptul că vicecomitele Mihail Böethö, după sosirea episcopului Aradului în cartierul Velența, a trimis 24 de oameni înarmați și călare pentru a-l alunga pe acesta, lucru ce s-ar fi întâmplat dacă Mihail Barany nu i-ar fi arătat vicecomitelui consecințele periculoase ale acestui gest, acesta renunțând în cele din urmă la planul său⁶⁶.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 427.

⁵⁹ *Ibidem*, f. 419.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 418v.

⁶¹ 5 aprilie 1756, Bartenstein către Maria Tereza, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1756), fasc. III, conv. 1, f. 41.

⁶² *Ibidem*, f. 45.

⁶³ Cele peste 50 de rapoarte ale generalului de Ville pot fi lecturate în cadrul fondului arhivistic al Deputăției Aulice Ilire, care se găsește azi în Arhiva Voivodinei (Novisad).

⁶⁴ 10 noiembrie 1756, *Protocolul Deputăției Aulice Ilirice, Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1756), fasc. III, conv. 1, f. 181.

⁶⁵ *Ibidem*, f. 191v.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 192v.

Generalul de Ville propunea ca, în condițiile în care pe baza legilor în vigoare nu putea fi pedepsit, episcopul latin, care purta cea mai mare vină, datorită faptului că, prin comportamentul său negativ, a cauzat constituirea Comisiei, să plătească integral cheltuielile Comisiei. N-a putut demonstra acuzele la adresa episcopului unit, informațiile pe care le-a transmis la Curtea din Viena fiind false. De asemenea, a declarat pe locuitorii de rit grec, în special, din trei districte (Bel, Belliniesch și Vașcău) în totalitate uniți, afirmație contestată de actele Comisiei de anchetă, care a găsit ca unite doar două comunități, lucru ce nu putea fi ignorat de episcop. Prin această atitudine, episcopul de rit latin din Oradea a împiedicat vizita episcopului de rit grec neunit din Arad, impunând, prin violență sau subtilitate, comunităților neunite preoți uniți, lucru ce a determinat, mai târziu, alungarea acestora din respectivele localități. Consistoriul, care s-a purtat nedemn prin trimiterea de informații false la Curte și printr-o nepăsare regretabilă, să primească, de asemenea, o pedeapsă aspră.

Comitatul a informat, de asemenea, fals pe suverană, că toate ordinele au fost duse deja la îndeplinire, în timp ce protocolul Comisiei de anchetă evidenția contrariul. Vicecomitele Michael Boethö, un cap neliniștit și inconsecvent, nu avea capacitatea îndeplinirii funcției pe care o deținea. *Generalul de Ville* propunea, în acest sens, numirea unei alte persoane (Franz Ferdini).

Președintele Comisiei de anchetă, arhiepiscopul de Kalocza propunea ca episcopul latin din Oradea să arate un mai mare interes pentru poporul de tradiția Bisericii grecești din Episcopia Oradei și să numească pentru acesta preoți vrednici cu cunoștințe suficiente, care să instruiască acest popor, mai mult decât făcuseră până atunci⁶⁷.

Consilierul aulic Koller recunoștea și el faptul că, în dezavantajul Unirii, episcopul din Oradea, clerul catolic și consistoriul său aveau partea lor de vină, printr-o nepăsare incredibilă înregistrată mai bine de 18 ani, spre rușinea și discreditarea acestora⁶⁸.

Cancelarul aulic ungar Nadasy îl aprecia, în schimb, pe episcopul Forgatsch, ca fiind un bărbat foarte duhovnicesc, neavând viciul nepotismului în mod excesiv și având conștiința responsabilității funcției lui⁶⁹.

IV.3. Dependența episcopului unit Meletie Kovacs față de episcopul latin Pavel Forgatsch

Sub titlul Unirii, *episcopul latin Forgatsch a pretins tuturor locuitorilor uniți cu Biserica romano-catolică prestarea dijmei*. Nici măcar episcopul unit din Oradea Mare n-a fost scutit de prestarea dijmei pentru o vie mică pe care o deținea acolo⁷⁰. Actele Comisiei de anchetă arătau foarte clar faptul că episcopul Aradului n-a căutat niciodată să-și extindă jurisdicția spirituală asupra uniților. Dimpotrivă, clerul latin, din motive „personale detestabile și rușinoase”, a folosit toate mijloacele nepermise pentru a declara acel popor ca fiind unit, tocmai *pentru a putea pretinde de la acesta dijma*⁷¹. Cei mai mulți preoți uniți, care primiseră bani de la episcopul catolic, afirmă că li s-a cerut *supunere față de acesta, dar nu schimbarea credinței*⁷².

Consilierul aulic Koller a arătat că dependența episcopului unit Meletie Kovacs față de episcopul latin din Oradea Mare era foarte dăunătoare pentru promovarea Unirii în acel comitat⁷³. La începutul anului 1755, a propus deja anularea acestei dependențe⁷⁴.

Actele Comisiei de anchetă indicau și cerința episcopului latin Forgatsch, adresată tuturor uniților, ca să-l recunoască ca episcop al lor și să se roage pentru el în timpul slujbelor liturgice⁷⁵. *Deputația Aulică Ilirică* considera că aniversarea episcopului latin în slujbele uniților însemna exact

⁶⁷ Iulie 1755, arhiepiscopul de Kalocza către Maria Tereza, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1756), fasc. III, conv. 1, f. 65.

⁶⁸ 1755, Koller către Maria Tereza, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1755, 1756, 1761), f. 459.

⁶⁹ Iunie 1756, Nadasy către Maria Tereza, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1756), fasc. III, conv. 1, f. 172.

⁷⁰ 10 noiembrie 1756, *Protocolul Deputăției Aulice Ilirice*, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1756), fasc. III, conv. 1, f. 178.

⁷¹ *Ibidem*, f. 193.

⁷² Silviu Anuichi, *op. cit.*, p. 101.

⁷³ 5 aprilie 1756, Bartenstein către Maria Tereza, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1756), fasc. III, conv. 1, f. 42.

⁷⁴ 3 aprilie 1756, *Protocolul Deputăției Aulice Ilirice*, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1756), fasc. III, conv. 1, f. 11v.

⁷⁵ *Ibidem*, f. 6v.

recunoașterea dependenței acestora față de el, ceea ce a îngreunat mult progresul Unirii în acest comitat.

Cancelarul ungar *Nadasy* nu a fost de acord cu Koller în ce privește propunerea acestuia de scoatere a episcopului unit Meletie Kovacs de sub jurisdicția episcopului latin Forgatsch. Considera că această dependență a vicarului uniților de rit grec era cea mai potrivită, deoarece uniții singuri nu erau capabili să aibă un consistoriu⁷⁶.

În întâlnirile *Deputăției Aulice Ilirice* cu arhiepiscopul de Kalocza (președintele Comisiei de anchetă) și cu generalul de Ville, membru al Comisiei, au recunoscut amândoi că episcopul de rit grec unit Meletie nu are nici cunoștințele suficiente, nici alte calități care să ducă la sprijinirea activă a Unirii⁷⁷.

Președintele Comisiei aulice de anchetă, *arhiepiscopul de Kalocza* considera că datorită faptului că episcopul grec Meletie era un om care nu era potrivit pentru această funcție, până când se va lua o altă decizie în legătură cu el, să fie ajutat de unul sau doi dintre călugării basiliani, precum și de un teolog pe nume Moise Dragoș, preot de rit grec unit în Oradea Mare, toate acestea urmând a fi făcute prin înștiințarea episcopului latin, pentru a nu se plânge acesta de imixtiuni în eparhia sa⁷⁸.

Generalul de Ville propunea ca pentru primirea și binele Unirii și a religiei dominante, episcopul unit din Oradea Mare, Meletie Kovacs, să nu mai rămână sub jurisdicția episcopului latin. Să aibă un consistoriu separat unde să activeze și să i se dea spre ajutor unul sau doi preoți iezuiți. Era adevărat că nu era învățat, dar avea bune purtări și un mod de viață moral. Episcopul latin l-a ales, iar clerul și poporul unit îl respectau⁷⁹.

IV.4. Preoți uniți alungați de comunități neunite

Al doilea punct al instrucțiunii imperiale din 15 august 1754 cerea să fie descoperiți autorii și inițiatorii alungării preoților uniți și a rănirii grave a preotului unit Ștefan. Aceștia urmau a fi repuși în locuințele și parohiile lor.

Comisia de anchetă a descoperit că o astfel de inițiativă s-a luat în cadrul unei întruniri a locuitorilor neuniți, ținută în localitatea Terye. Funcționarii comitatului Bihor au avut și ei partea lor de vină, făcând afirmația neînțeleaptă și necugetată că, în localitatea unde va fi găsit un preot unit, comunitatea va trebui să presteze episcopului latin din Oradea Mare, dijma, pe care, altfel, nu trebuia să o dea.

Nu s-a decis, din partea neuniților, utilizarea violenței împotriva acestor preoți uniți. Ei au fost rugați să plece din acele localități, mai ales că locuitorii acelor comunități au aflat că preoții lor sunt uniți, abia când aceștia au refuzat să-l întâlnească pe episcopul neunit al Aradului.

Au fost găsiți și inițiatorii rănirii grave a preotului unit Ștefan, și chiar dacă rănirea lui n-a fost mortală, așa cum s-a transmis autorităților imperiale din Viena, Comisia a prezentat punctul ei de vedere foarte categoric față de acești făptuitori.

Preoții uniți au fost repuși în parohiile lor, ținându-se seama cât s-a putut de folosul și binele religiei dominante. Este prezentată și o cutumă tipică comunităților de rit grec: preoții erau primiți pentru administrarea parohiilor, pe baza unei înțelegeri prealabile cu comunitățile, pe perioadă determinată. La încheierea acestei perioade, comunitatea putea aduce în parohie un alt preot. Din acest motiv, un singur preot unit, din cei alungați, nu a fost repus în parohia lui, deoarece își încheiase deja perioada fixată cu comunitatea și primise de la aceasta retribuția pentru tot anul⁸⁰.

Cu privire la repunerea preoților uniți, alungați din parohiile lor, *consilierul aulic Koller* propunea ca aceștia să fie instalați din nou în localitățile lor, fără a se ține cont dacă locuitorii

⁷⁶ Iunie 1756, *Nadasy* către Maria Tereza, f. 161.

⁷⁷ 5 aprilie 1756, Bartenstein, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1756), fasc. III, conv. 1, f. 44.

⁷⁸ Iulie 1755, Nota arhiepiscopului de Kalocza, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1756), fasc. III, conv. 1, f. 68.

⁷⁹ 10 noiembrie 1756, *Protocolul Deputăției Aulice Ilirice*, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1756), fasc. III, conv. 1, f. 195.

⁸⁰ 10 noiembrie 1756, *Protocolul Deputăției Ilirice*, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1756), fasc. III, conv. 1, f. 186v.

acelei localități sunt uniți sau neuniți. Dacă nu se va întâmpla acest lucru, se va ajunge la consecințe și mai defavorabile Unirii.

Cancelarul ungar Nadasy era de acord cu propunerea *părintelui ieșuit Bittermann*, care lua și el parte la lucrările Deputăției Aulice Ilirice: ca preoții uniți alungați să-și exercite nestânjenit funcțiile lor preoțești și slujbele religioase în acele biserici, cu excluderea acelor preoți schismatici, care au pătruns în mod violent în ele, în consecință să li se dea înapoi și toate bisericile, lucrurile și sfintele vase. Dimpotrivă, preoții schismatici, ca unii ce au pătruns în mod arbitrar și nelegiuit în ele, să fie înlăturați⁸¹.

Deputația Aulică Ilirică căuta rezolvarea acestei chestiuni, rămânând fidelă instrucțiunii Mariei Tereza, din 15 august 1754, care dispunea ca acei preoți uniți alungați să fie repuși în parohiile lor, acolo unde sunt credincioși uniți, acestora poruncindu-li-se să se comporte liniștit și să nu constrângă pe nimeni la Unire⁸².

Generalul de Ville, membru al comisiei aulice de anchetă, cerea ca toți preoții uniți să fie luați din comunitățile schismatice. În condițiile în care aceștia nu ar avea din ce să trăiască, să fie sprijiniți de episcopul latin al Orăzii Mari, deoarece acesta i-a instalat în parohiile respective, cu violență sau cu subtilitate⁸³.

IV.5. Vizitațiile episcopului neunit Sinesie Jivanovici în comitatul Bihor

Președintele Comisiei de anchetă, *arhiepiscopul de Kalocza, Francisc Klobusiczky*, propunea ca episcopului Aradului să i se interzică, sub pedeapsă aspră, intrarea în Episcopia catolică a Orădiei Mari și orice legătură cu locuitorii de acolo, până când suverana nu va stabili clar natura jurisdicției acestuia în această episcopie⁸⁴.

În anul 1755 *consilierul aulic Koller* era de aceeași părere cu președintele Comisiei de anchetă, *Klobusiczky*, considerând că aprobarea vizitei episcopului Aradului în această episcopie va extinde și mai mult schisma și nu va putea potoli agitațiile existente⁸⁵. Chiar dacă conferințele ministeriale din anii 1734 și 1735 au aprobat acestuia vizitarea credincioșilor săi în comitatul Bihor, Koller considera, totuși, că acest drept de vizitație trebuia să i se ia episcopului menționat, având în vedere mai ales faptul că locuitorii valahi, care locuiau în comitatul Bihor și care s-au deosebit întotdeauna de cei iliri, nu se numărau în rândul poporului, pe care mitropolitul l-a adus din Imperiul Otoman în monarhia austriacă, aceștia locuind cu mult timp înainte în acel comitat⁸⁶. De asemenea, nu s-ar putea dovedi foarte ușor că în acele comitate și districte îndepărtate, aflate la granițele aceluia regat, episcopii de rit grec neuniți și-ar fi exercitat tot timpul dreptul de vizitație, acordându-li-se dreptul la construirea bisericilor sau că locuitorii iliri ar fi fost scutiți, în aceste teritorii, de dijmă și de alte contribuții⁸⁷.

Cancelarul de stat *Kaunitz* și președintele Cancelariei Aulice Ilirice *Bartenstein* susțineau un alt punct de vedere. Ei se pronunțau pentru încuviințarea vizitelor canonice ale episcopului Aradului în comitatul Bihor⁸⁸.

Bartenstein arăta faptul că, înainte de anul 1734, episcopul schismatic din Arad, care prelua, în persoana sa, atribuțiile episcopului schismatic din Oradea (pomenit în diploma din anul 1695)⁸⁹, a fost oprit de la vizitația obișnuită a credincioșilor săi din comitatul Bihor, de către

⁸¹ Iunie 1756, Nadasy către Maria Tereza, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1756), fasc. III, conv. 1, f. 158

⁸² 3 aprilie 1756, *Protocolul Deputăției Aulice Ilirice*, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1756), fasc. III, conv. 1, f. 5.

⁸³ 10 noiembrie 1756, *ibidem*, f. 195.

⁸⁴ Iulie 1755, Nota arhiepiscopului de Kalocza, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1756), fasc. III, conv. 1, f. 64.

⁸⁵ 1755, Koller către Maria Tereza, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1755, 1756, 1761), f. 459.

⁸⁶ *Ibidem*, f. 460.

⁸⁷ *Ibidem*, f. 460v.

⁸⁸ 21 aprilie 1754, Kaunitz către Maria Tereza, *Illyrico-Serbica*, Kt. 3 (1754), conv. 3, f. 372.

⁸⁹ Patriarhul Arsenie III Cernojevici, care a trecut în anul 1690 în nordul Dunării, pe fondul amenințării iminente otomane, s-a stabilit în monarhia austriacă cu aproximativ 40.000 de oameni (sârbi și alte naționalități). A procedat la organizarea noii Mitropolii a Karlovitzului, stabilindu-i șapte eparhii sufragane, printre care și Oradea Mare. În lista episcopilor sufragani, a căror recunoaștere o cerea, la 28 iunie 1694, mitropolitul Arsenie III, împăratului Leopold I, se număra și episcopul Efram Beniamin de Oradea (1692-1706); vezi la Silviu Anuichi, *op. cit.*, p. 43.

episcopul catolic din Oradea⁹⁰. În anul 1735, i s-a încuviințat această vizită, mitropolitul Karlovitzului fiind asigurat de acest lucru⁹¹.

Nu era de acord cu propunerea președintelui Comisiei de anchetă, *Klobusiczky*, ca acestuia să i se interzică vizita pastorală în comitatul Bihor și să nu i se spună perioada de amânare a lucrărilor comisiei. Considera că o astfel de interdicție nu va contribui la o convertire reală a schismaticilor, ci va îngreuna și mai mult convertirea la Unire a acestora, în loc să o faciliteze. Timp de 20 de ani nu s-au constatat roade în această direcție, mai mult, dintr-un rău mic ajungându-se la un dezastru mult prea mare⁹².

Potrivit *Protocolului Deputației Aulice Ilirice*, redactat la 10 noiembrie 1756 și înaintat Mariei Tereza, în legătură cu rezultatele Comisiei de anchetă din comitatul Bihor, rezulta că episcopul Aradului n-a căutat niciodată să-și extindă *jurisdicția spirituală asupra uniților*⁹³.

Generalul Charles de Ville, membru în Comisia de anchetă amintită, propunea de asemenea ca, pentru aplanarea conflictului existent, episcopului neunit al Aradului să i se acorde jurisdicția spirituală asupra tuturor locuitorilor din comitatul Bihor, care s-au declarat neuniți în fața comisiei⁹⁴.

IV.6. Rezoluții imperiale

La 26 aprilie 1757, o rezoluție imperială decidea mutarea episcopului Pavel Forgatsch din Oradea în fruntea eparhiei de la Vac, ceea ce a echivalat cu o retrogradare în funcție⁹⁵.

La 3 ianuarie 1757, Maria Tereza dispunea ca episcopul Forgatsch să plătească 17.660 florini, drept cheltuieli ale comisiei imperiale de anchetă⁹⁶.

La 14 iulie 1757, era restabilită jurisdicția episcopului Sinesie al Aradului în comitatul Bihor, precizându-se faptul că „nimeni nu poate să-l împiedice pe episcopul de Arad în exercitarea jurisdicției asupra credincioșilor săi din acest comitat și nimeni nu poate pe nimeni să închidă și să molesteze”⁹⁷.

În anul 1759, era suspendată jurisdicția episcopului romano-catolic Forgatsch asupra celui unit Kovacs, înființându-se un vicariat pentru românii uniți din episcopia Oradiei⁹⁸.

La aceeași dată, era aprobată și vizita pastorală a episcopului Sinesie în comitatul Bihor. Trebuia să fie însoțit de judele nobililor sau de substitutul său, osteneala ostentorului plătind-o statul; să nu viziteze decât satele cuprinse în catalogul înmânat lui și însoțitorului de comisie, care au fost recunoscute de ea ca ortodoxe; să evite orice zgomot, orice jignire sau micșorare a catolicismului sau a Unirii și extinderea peste uniți a jurisdicției sale. Însoțitorul va veghea de acest lucru⁹⁹. Vizitația lui Sinesie a durat din 25 martie 1759 până în 8 octombrie 1759, vizitând 275 de localități (din totalul de 332 așezări). Erau socotite unite atunci doar 16 comune¹⁰⁰.

V. Concluzii

Lecturarea rapoartelor și considerațiilor persoanelor influente în politica bisericească de stat austriacă, la mijlocul secolului al XVIII-lea, privitoare la evenimentele religioase din comitatul Bihor, facilitează istoricului înțelegerea unui întreg mecanism al deciziilor imperiale în această perioadă. Cancelari de stat, consilieri aulici și membri ai Comisiei aulice de anchetă exprimă opinii

⁹⁰ 5 aprilie 1756, Bartenstein către Maria Tereza, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1756), fasc. III, conv. 1, f. 40.

⁹¹ 31 iulie 1755, *ibidem*, f. 70.

⁹² *Ibidem*, f. 73v.

⁹³ 10 noiembrie 1756, *Protocolul Deputației Aulice Ilirice*, *Illyrico-Serbica*, Kt. 4 (1756), fasc. III, conv. 1, f. 193.

⁹⁴ *Ibidem*, f. 194.

⁹⁵ Gh. Gorun, *op. cit.*, p. 146.

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ Arhiva din Sremski Karlovci (ASANUK), Fondul M.P. „A”, doc. nr. 89/1757, apud Silviu Anuichi, *op. cit.*, p. 98.

⁹⁸ Tudita Călușer, *op. cit.*, p. 47; vezi și Iacob Radu, *op. cit.*, p. 31.

⁹⁹ Ștefan Lupșa, *Istoria parohiei Ștei [...]*, p. 57.

¹⁰⁰ Silviu Anuichi, *op. cit.*, p. 106.

diferențiate privitoare la viața bisericească a credincioșilor de rit grec uniți și neuniți din comitatul Bihor, motivate, la un moment dat, de interese de circumstanță sau instituționale.

Ideea necesității unei primiri conștiente a Unirii de către credincioși, fiecare în parte, a necesității unei convertiri directe a persoanelor, s-a impus tot mai mult în rândul autorităților din Viena, aceasta determinând ca și în cadrul cercurilor aulice vieneze să fie însușit punctul de vedere potrivit căruia unirea din comitatul Bihor să fie analizată mai ales din perspectiva convertirii persoanelor individuale la unire¹⁰¹.

În pofida unei opinii unanime care să se fi impus în cadrul dezbaterilor cercurilor oficiale de stat din Viena, a învins tot mai mult ideea că însăși Unirea religioasă și liniștea publică a comitatului Bihor pot fi asigurate mai bine prin acordarea toleranței pentru locuitorii de rit grec neuniți de acolo.

MIHAI SĂSĂUJAN

¹⁰¹ Un comentariu pertinent în legătură cu această chestiune, raportată la politica bisericească a Curții din Viena, la mijlocul secolului al XVIII-lea, a se vedea la Ernst Chr.Suttner, *Unirea bisericească din Transilvania 1697-1761. Străduința pentru comuniune sacramentală dintre Bisericile surori degerează în convertirea creștinilor ortodocși la catolicism*, în *Teologia*, 2, 1997, p. 46-56: „Punerea în valoare a semnificației deciziei individuale a fiecărei persoane corespundea conștiinței culturale a timpului de atunci. Deoarece iluminismul și inaugurarea perioadei moderne au abordat ca necesitate și declararea rațională personală față de lumea religioasă în care se trăia, sau, în cazul în care nu se putea sau nu se dorea o astfel de declarație, ieșirea din comunitatea religioasă respectivă printr-o decizie rațională. A fost, așadar, individualismul modern cel care a condus la mijlocul secolului al XVIII-lea ca autoritățile austriece să înceapă să se preocupe tot mai mult de drepturile individuale și de libertatea de conștiință a fiecăruia în parte? Întrebarea merită să fie amplu cercetată, deoarece pe această cale, autoritățile austriece vor putea fi înțelese mai bine și atunci se va dovedi dacă evoluțiile specifice istoriei mentalităților au contribuit sau nu, în capitala imperiului, ca acele cercuri din Transilvania care înțelegeau încheierea unirii ca pe un fapt comunitar și nu îi acordau și semnificațiile unui proces de convertire, să devină minoritare”.